

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Mango, Cyril, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul (İstanbul'da Ayasofya'nın mozaiklerinin incelenmesi için malzeme)* The Dombarton Oaks Studies, 8, Washington- The Dumbarton Oaks Research Library and Collection-Trustees for Harvard University, 1962, büyük boy, xvii-145 sahife, metin dışı iv diagram, 118 resim, ciltli, fiyatı 10 Dolar.

Amerika'da Bizans araştırmaları ile uğraşan *Dumbarton Oaks* tesisinin Araştırmalar (*Studies*) serisinin sekizinci cildi olarak yayınlanan bu güzel baskılı büyük cilt, yeni nesil Bizantinistlerinden Mango tarafından hazırlanmış ve yıllar boyu toplamış olduğu malzemeyi kendisine vasiyet etmiş olan Ernest Mamboury (1878-1953) nin hâtrasına ithaf olunmuştur¹. Mango'nun bu kitabı Ayasofya mozaiklerinin Fetihden sonraki tarihi hakkındadır. Yazarın önsözünde belirttiği üzere, ilk gayesi, 1847-1849 Ayasofya'da büyük ölçüde tamirler yapan İsviçreli mimar Fossati'ler hakkında bir araştırma tertiplemek iken, konuyu daha genişletmesi sonunda, Ayasofya mozaiklerinin 1453' den sonraki encamını ortaya koyan bu büyük araştırma meydana çıkmıştır. Kitap, bir girişi (s. 3-6) takip eden iki büyük kısımdan (s. 7-22, ile s. 23-92) ve bir neticeden (s. 93-104) ibarettir. Ayrıca iki ek (s. 105-116, ile s. 117-140) bu önemli araştırmayı tamamlamaktadır. Resimlerin menşecini gösteren etraflı bir liste ile bir indeks, kitabı daha kullanışlı hale getirmektedir.

Giriş'de Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde 1847-1849 yıllarında Ayasofya'da yapılan büyük tamirin ana hatları belirtildikten sonra, bu işi idare eden İsviçreli mimar Gaspere Fossati'nin binanın duvarlarında, tonoz ve kubbelerinde karşılaştığı birçok mozaiklerin resimlerini çizdiği ve ilk düşüncesinin bunları bir album halinde yayınlamak olduğu ortaya konulmaktadır. Gaspere Fossati'nin *Aya Sofia Constantinople, as Recently Restored by Order of H. M. the Sultan Abdul Medjid* başlığı altında Londra'da 1852' de basılmış, içinde büyük boyda renkli, litografya 25 levha bulunan bir albumu olduğu bilinir. Fakat Ayasofya'nın tamirden sonraki iç ve dış görüşünü, hattâ çevresini tasvir eden renkli levhalarda bu eski kilisenin mozaiklerine ait tek bir resim dahi görülmez. Buna karşılık, Ayasofya'da tamir işleri yapıldığı sırada İstanbul'a gelen Prusya'lı mimar W. Salzenberg² bu şehirde kaldığı beş ay içinde, Ayasofya'da da çalışmak imkânını bulmuş ve bu arada Fossati tarafından bulunan mozaiklerin de resimlerini çizerek bunları kısmen, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert* adlı büyük kitabında, Berlin'de 1855'de

¹ Bu hususda bk. S. Eyice, *Ernest Mamboury 1878-1953*, "Belleten" XVII (1953) 393-411.

² Salzenberg ve eseri hakkında bk. aşağıda s. 631 ve not 17.

bastırmıştır³. Gaspare'nin ölümünden çok sonra, kardeşi Giuseppe Fossati, Torino'da tertiplenen bir mimarlık sergisi münasebeti ile vaktiyle bulunmuş olan mozaiklerin bir listesini, resimsiz olarak ince bir katalog halinde *Rilievi storico-artistici sulla architettura bizantina dal IV al XV e fino al XIX secolo* adı altında 1890'da Milâno'da bastırmıştır. Halbuki Ayasofya'nın vaktiyle Fossati tarafından görülen mozaiklerine dair birçok desenin mevcut olduğu biliniyor ve bunların ortaya çıkarılması temenni ediliyordu. Nihayet ipucu yakalanmış, bu resimler ile birlikte Fossati kardeşlerin topladıkları çeşitli vesikaların, aynı ailenin torunlarının elinde, güney İsviçre'de çok ufak bir kasaba olan Morcote'de bulunduğu anlaşılmış ve tam otuzbir karton dolduran bu arşiv, 1935 ve 1954 yıllarında Bellinzona Kantonu arşivi (*Archivo Cantonale di Bellinzona*) tarafından satın alınmıştır. İçinde özel mektuplardan, bina projelerine, eski fotoğraflardan pasaport ve gazete kupürlerine ve hattâ hayli gerilere inen Fossati ailesine dair vesikalara kadar herşeye rastlanan bu arşivde Ayasofya mozaiklerinin renkli resimleri de bulunmaktadır. Fakat Fossati'nin bütün metrukâtının bu arşivde olmadığı bir vâkıdır. Nitekim Torino'da Prof. Tito Lacchia'nın da elinde bir takım desenler olduğu bilinmektedir (res. 23 ve 102). Mango bu durum karşısında daha bir takım eskizlerin bulunabileceğine ihtimal vermektedir. Fossati ve resimleri hakkında etraflı bir etüd Prof. Lacchia tarafından daha 1943'de yayınlandıktan başka⁴ Th. Whittemore da Ayasofya mozaikleri hakkındaki raporlarından üçüncüsünde Fossati arşivindeki resimlerden istifade etmiştir. Uzun yıllar ilim âlemi Ayasofya mozaiklerini ancak Salzenberg'in resimleri sayesinde tanımış ve 1931'de Th. Whittemore (1871-1950)'a bu mozaikleri temizlemek müsaadesi verildikten sonra da bunlar yeniden ortaya çıkarılmağa başlanmıştır. 1935'den itibaren Atatürk'ün emri ile müze haline getirilen Ayasofya'da bugüne kadar muhtelif yerlerde birçok mozaik kompozisyon meydana çıkarılmıştır. Fossati'nin çizdiği desenler iki bakımdan önem taşımaktadır. Evvelâ, bunlar araştırmalara rehber vazifesi görmekte, binanın neresinde hangi mozaığın bulunduğunu bildirmektedir. Nitekim

³ Salzenberg'in bu albumu hakkında bk. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München 1897², 1118; burada album hakkında çok geniş bir tahlil yazısı yayınlandığı ve Cassel tarafından da cevap verildiği belirtilmiştir. J. von Hammer, "Sitzungsberichte d. Wiener Akad." XV (1855) 348-360; P. Cassel, *Aus der Hagia Sophia*, Erfurt 1856; ayrıca Ayasofya hakkında rusça bir yazı da mevcuttur; "Rus Maarif Nezareti Dergisi" XLI (1844) böl. VII, 5-12.

⁴ Gaspare Fossati hakkında ilk defa etraflı bir monografi hazırlamağı, Torino'da oturan Prof. Tito Lacchia düşünerek, İkinci dünya harbi içinde hayli geniş bir etüd hazırlamıştır. Evvelce, 1934 ve 1939 yıllarında, İtalyan Turing Kulübü dergisi olan "Le Vie del Mondo" da Fossati'ler hakkında iki makalesi çıkmış olan Lacchia, Fossati'nin hayatı ve İstanbul'daki çalışmaları hakkındaki araştırmasını önce, "Il Giornale di Politica e di Letteratura"nın XXI. (1942) cildinde s. 283-369'da yayınlamış, sonra da bunu *I Fossati architetti del Sultano di Turchia* başlığı ile yüz sahifelik, resimli bir kitap halinde ayrıca bastırmıştır. Lacchia'nın son devir Osmanlı mimarlığı tarihi bakımından çok önemli olan bu eseri, ne yazık ki tamamen meçhul kalmıştır. Mango bu unutulmuş kitabı da tanıtmakla faydalı bir hizmette bulunmaktadır.

bu koca binanın belki en az ihtimal verilen, çok ücra bir köşesinde, 1958'de Bizans tarihinin çok ilgi çekici bir siması olan İmparator Alexandros (yalnız olarak 912-913) un tam boy halindeki portresi, Bellinzona'deki Fossati arşivinin yardımı ile yeri bulunarak meydana çıkarılmıştır. Diğer taraftan Mango, vaktiyle Fossati'nin gördüğü ve resimlerini çizdiği mozaiklerin hepsinin bugün mevcut olmadıkları kanaatinde. Bunların bir kısmı, 1894'de olan büyük depremde, Ayasofya'nın muhtelif yerlerinde sıvalar döküldüğünde mahvolmuştur. Böylece Fossati arşivindeki desenler, Ayasofya'nın kaybolan mozaiklerinin elimizde kalan son hâtralarıdır. İşte yazar, bu hususları gözönünde tutarak bu desenler üzerinde çalışacağı düşünmüştür. Fakat Mango kitabını resimlendirirken, gene Ayasofya'nın şimdiye kadar bilinmiyen başka bir takım desenlerinden de faydalanmıştır. Bunlar 1710-11 yıllarında İstanbul'da yaşayan İsviçli mühendis Cornelius Loos (1686-1738) tarafından çizilmiş olup, şimdi Stockholm Millî müzesinde muhafaza edilmektedir.

Kitabın birinci kısmı (s. 7-21), Fossati kardeşler, faaliyetleri, Ayasofya'da yaptıkları işler ve bıraktıkları resimler hakkındadır. Burada Gaspere Trajano Fossati'nin İsviçre'nin Ticino (Tessin) kantonunda, Morcote'de 7 ekim 1809'da doğduğu ve ailenin eskidenberi mimar ve ressam yetiştirdiği öğrenilmektedir⁵. Mimarlık tahsilini Milâno'da Brera Akademisinde yapan Gaspere, 1833'de Rusya'da Petrograd'a gitmiştir. Bu sırada Rusya'da birçok İtalyan sanatkarı çalışıyordu. 1836 yılı sonlarında kendisine bir Rus pasaportu verilen Gaspere, İstanbul'da bir Rus elçiliği binası inşa etmek üzere Türkiye'ye gönderilmiş ve 1837 yılının 20 Mayıs günü İstanbul'a ayak basmıştır. Kardeşi, 1822'de doğan Giuseppe de ona burada katılmıştır. 1838 yılı temmuzunda başlayan inşaat 1845'da açılış töreni yapılabilecek kadar bitti, ve şimdi Sovyet konsoloshanesi olarak kullanılan bina bütün teferruatı ile 1849'da tamamlanabildi. Fossati'nin Milâno akademisinde öğrendiği ve Rusya'da geniş ölçüde tatbikini gördüğü neo-klâsik üslûp, bu devirde İstanbul'da Tanzimat cereyanına paralel olarak Batılılaşma sevdasında olan İmparatorlukta, müsait bir çevre bulmuştu. Fossati'ler Osmanlı devletinden siparişler almakta gecikmediler, böylece bir kısmı inşa edilen bir kısmı ise taslak halinde kalan birçok resmî veya özel bina projesi meydana getirdiler. Tatbik edilenler arasında Babıâli'de bir Hazine-i Evrak binası, Posta-Telgraf Müdüriyeti, bir Askerî hastahane'den başka birçok köşk ve konak, ile Galata'da bir katolik kilisesi sayılabilir⁶. Sarayburnu'nda yapılması tasarlanan kocaman bir saray ise Mango'nun tâbiriyle "çok şükür" (*fortunately*)

⁵ Thieme-Becker, *Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler*, XII (1916) 238-240 de Fossati ailesine mensup sanatkarlar hakkında tafsilât verilmiştir.

⁶ Bu katolik kilisesi Galata'da S. Pietro e S. Paolo kilisesidir. Aslında ahşap bir bina iken çok harap bir hale gelmesi üzerine Comte de Pontois, Osmanlı devletinden gerekli izin almış, Sardunya kralı da 15.000 Frank yardımda bulunmuş ve Fossati tarafından yapılan bina 1841'de büyük törenle açılmıştır, kşl. M. Belin, *Histoire de l'église Latine de Constantinople*, Paris 1872, 94 vd.; E. Dallegio d'Allessio, *Le couvent et l'église des Sts. Pierre et Paul à Galata*, İstanbul 1943, 36; M. Is. Nomidis - A. M. Schneider, *Galata*, İstanbul 1944, 26, no. 13. Gaspere Fossati'nin, İstanbul'da yaptığı binaları imkân nisbetinde tesbite çalışarak, bu İsviçreli mimarın Türkiye'deki faaliyetini ortaya koymağa gayret etmekteyiz. Bu hususda bk. aşağıda not 29.

ancak proje halinde kalmıştır. Fakat Fossati'nin İstanbul'daki en önemli eseri hiç şüphesiz Ayasofya ile deniz arasındaki yamaçta kurulan Darülfünun yani Üniversite binasıdır. Sonraları Maliye, Adliye, Evkaf nezaretleri ve Osmanlı meclisi olan bu bina, İstanbul adliyesi olduğu sırada, 3 Aralık 1933'de yanmış, az sonra da ortadan kaldırılmıştır. Keçecizade Fuad Paşa'nın emri ile, bina daha tamamlanmadan 1863 yılında derslere Derviş Paşa'nın 300 dinleyici önünde verdiği fizik dersi ile başlanmıştı. Fakat bir takım hücumlara maruz kalan ilk Darülfünun iki sene sonra kapanmak zorunda kalmıştır⁷.

Fossati kardeşler, 1858 yılı sonlarına doğru, bilinmeyen bir sebepten İstanbul'u terk ederek, İsviçre'ye Morcote'ye dönmüşlerdir. Giuseppe, 1865'de vukua gelen büyük yangından sonra İstanbul'un harap olan Çemberlitaş bölgesini ve bu anıtın imârı için Mango'ya göre aşırı çirkin (*remarkable ugliness*) bir proje yapmış, ayrıca bir İtalyan elçilik binası tasarısı da çizmiştir. Tanzimat devri türk üslûbunda döşedikleri bir havuzlu salonu olan evlerinde yaşayan iki kardeşten büyüğü Gaspare 5 Eylül 1883'de, Giuseppe ise 1891 şubatında Morcote'de ölmüşlerdir⁸.

Yazar bundan sonra Fossati'lerin Ayasofya'daki çalışmalarını ele almaktadır. Bu tarihten eserin durumu, 19. yüzyıl ilk yarısı içlerinde pek iyi değildi. Fransız mimarı Charles Texier'nin 1834'de, Rus mimarı Nikolaj Efimov'un 1835'de rölevelerini çizdikleri Ayasofya'nın Sultan Abdülmecid'in emri ile tamiri 1846 yılında Gaspare Fossati'ye tevdi edildi. Yapılacak işler hakkında Fransızca olarak yazdığı bir raporda Fossati, kendisinden 30-35 yıl kadar önce Sultan II. Mahmud devrinde bir kasap başı (?) tarafından yapılan kötü bir tamirden bahsetmektedir (raporun metni için bk. s. 113). Ayasofya'nın bu tamiri acaba H. 1224 (= 1809) da yapılarak bir buçuk ay süren ve 800 kese akçeye mal olan tamir midir? Mango bu meseleyi incelememektedir. Ancak böyle bir tamir Türk kaynaklarından Cabi Sait Efendi'nin el-

⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir* (yayınlayan, Cavid Baysun), Ankara 1953, I, 13'de Darülfünun'un kuruluşu ve binasının uzun yıllar bitmeyişiğine kısaca temas edilmiştir; Osman Ergin, *Türkiye Maarif tarihi*, İstanbul 1940, II, 453 ved. Yazarın not halinde bildirdiğine göre, inşaat yirmi yıl sürmüş ve mimara da ölünceye kadar ayda 100 altın liralık maaş bağlanmıştı. Altta 36, orta katta 45, üst katta 49 odası olan bu Darülfünun'un inşası, 27 Recep 1262 (= 1845) tarihli resmî tebliğin teşviki üzerine kararlaştırılmış ve ilk dersler konferans halinde 1863'de verilmiştir. Bir orta okul seviyesinde olduğu anlaşılan bu ilk Darülfünun çok kısa ömürlü olmuştur. Ayrıca bk. Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi tarihi*, İstanbul 1943, 12 vd; S. Eyice, *Bir yıldönümü münasebetiyle Türkiye'de Üniversite*, "Türk Kültürü" sayı 15 (1964) 12-17.

⁸ Gaspare Fossati'nin bir portresi ile Türk stilineki (!) evini gösteren bir resim Ulya Vogt-Göknil, *Ein Tessiner als Hofarchitekt des türkischen Sultans*, "Du, Kulturelle Monatsschrift" 19. yıl, Haziran 1959, 49, 56'da yayınlanmıştır. Bu makaledeki Hofarchitekt (Hassa-mimar) terimi üzerinde münakaşa edilebilir. Zira bu sırada hakikî Hassa mimarı durumunda olan Balyan ailesi vardı. Balyan ailesi hakkında bk. Vte Alfred de Caston, *Le grand mouvement architectural dans l'empire ottoman... les "Balian"*, "Revue de Constantinople" I (1875) 395-421; ayrıca bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1962, BALYAN maddesi. Bu sırada Karabet Balyan Kalfa (öl. 1866) nın başmimar olduğu bilinmektedir; ayrıca bk. not 10.

yazma *Vekayinâme*'sinden öğrenilmektedir⁹. Aynı tamir hakkında devrin şairlerinden Aynî ile Enderunlu Vâsıf birer tarih kasidesi yazmışlardır. Mango, Fossati'nin raporunda bahsi geçen bu tamir hakkında başka yerde bilgiye rastlamadığını yazmakta ise de, bu tamir 1809'daki ile aynı olduğu takdirde Türk kaynaklarında hayli bilgi bulunduğunu işaret edebiliriz. Abdülmecid devrinde evvelâ 2600 keselik bir *meremet* tamiri düşünülmüş iken, 1847 nisanında çıkan bir irade ile tamirin daha geniş ölçüde yapılması kararlaştırılmış ve masrafın, çocuksuz öldüğü için serveti beytülmale kalan Şeyh'ül-İslâm Mekkizâde Mustafa Asım Efendi'nin bıraktığı paralardan karşılanması uygun görülmüştür. Mango bunu 10.000 kese olarak göstermektedir. Yazarın göremediği kaynaklardan Lutfî tarihi, bu hususa işaret etmekle beraber muayyen bir miktar göstermemektedir¹⁰. Sekiz yüz işçinin çalıştığı bu tamirde, binanın yapısı takviye edildikten başka, iç ve dış tezyinatın yenilenmiş ve yeni bazı parçalar ilâve edilmiştir. Bu üç iş grubundan ilkinde, Fossati galerideki 12 sütunu düzeltmiş, bunun için de yana yatmış sütunların kaidelerini kırarak çıkartmış, gövdeyi düzelttikten sonra yerlerine yeni kaideler yerleştirmiştir. Fossati adı geçen raporda, baskıya sebep olan iki yan kemerin tazyiğini önlemek için bunların demirle bağlanmasını teklif etmekte ise de Mango bu güç için yapılabildiğini tesbit edemediğini açıklamaktadır. Kubbedeki büyük çatlakları (içinde bir insan sığacak kadar olanları bulunduğu vaktiyle iddia edilmişti!) kapatılarak kubbe iki zincirle dıştan gerilmiştir. Ayrıca yanlardaki dört büyük takviye payandası kuvvetlendirilmiştir. İç tezyinata yapılan işlere gelince, duvardaki renkli mermer kaplamaların eksikleri alçıdan tamamlanmış, ve bunlar temizlenerek yeniden cilâlanmış ve III. Ahmed devrinde takılan meşhur büyük top kandil kaldırılmıştır. Başlangıçta mozaiklerin temizlenmesi bahis konusu değildi. Fakat Fossati ilk mozaiği bulduğunda Sultan Abdülmecid'i dâvet etmiş ve Hünkârın bu eserlerin ortaya çıkarılmasını istemesi üzerine hepsinin üzerlerini temizlemek yoluna gidilmiştir. Tezyinî mahiyetteki mozaikler açık olarak bırakılarak sadece eksik kısımları boya ile tamamlanmış, Hristiyan alâmetleri bulunan kısımlar boya ile örtülmüştür. Sultan Abdülmecid'in bugün insanı düşündüren medenî anlayışı sâyesinde önce üzerlerinin açılması kararlaştırılan figürlü mozaiklerin ise, bir takım menfi davranışlardan çekinen Sultanın arzusu ile, ileride kolaylıkla tekrar açılacak surette üzerlerinin tekrar kapatılmaları yoluna gidilmiştir. Bir istisna yapılarak önce güney dehlizdeki ile İmparator kapısı üstündeki mozaiklerin açık bırakılmaları tasarlanmış iken, sonra bunların da tekrar örtülmeleri uygun görülmüştür¹¹. Hünkârın bu mozaikleri açık bırakmak

⁹ *Cabi Sait Efendi Vekayinâmesi* yayınlanmamıştır. Ayasofya ile ilgili kısımları ve ayrıca tamir ile ilgili Aynî ve Enderunlu Vasıf'ın iki tarih kasidesi için bk. R. Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, (2. bask.) İstanbul 1960, III, 1460-1461.

¹⁰ Lutfî, *Tarih*, VIII (1328) 125, 181. Fossati'e dâir bulduğumuz vesikalardan birinde öğrenildiğine göre Ayasofya tamirinin *Ebniyye-i Şahane* kalfası Karabet'e havale edilmesi düşünülmüş iken sonra "Cami-i şerif-i mezbûr âsar-ı kadime ve ebniyye-i atikadan ve tamirâtı dahi şayan-ı itina umur-u cesimden bulunduğu binaen..." bu iş Fossati'e havale edilmiştir. Aşağıda not 29'da da işaret ettiğimiz gibi, bu ve diğer vesikaları ayrıca bir makale halinde yayınlıyacağız.

¹¹ Fossati arşivindeki bir kayıttan öğrenildiğine göre (kşl. 135, not 73) Abdül-

isteğinin, devrin bâzı çevrelerinde fena karşılanmış olduğu böylece anlaşılmaktadır. Nitekim Süleymaniye camiinin tamiri sırasında da, mihrabın iki yanındaki büyük mumların yerlerine tahtadan yapılmış taklidlerinin konulmasının uygun görülmediği bilinir¹². Sultan Abdülmecid'in Fossati'ye, mozaiklerin üzerlerini itina ile kapatmasını "...bir daha kim bilir ne vakit" açılacaklarını söylemesi, bu hükümdarın medenî anlayışının bir ifadesidir. Binanın içindeki nakışların yenilenmesi için muazzam iskeleler kurulmuş ve bunlardan düşen iki işçi ölmüştür. Ayrıca alçı friz yeni baştan yapılmış, kandiller yenilenmiş, apsis'deki üç alçı renkli pencere bir Türk usta tarafından yeni baştan yapılmış, Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılan sekiz devâsa levha, ana pâyelere asılmış¹³, bu arada kubbenin ortasına

mecid güneydeki yan dehliz (şimdiki giriş) üzerinde bulunan mozaikde, ortadaki Meryem figürü yerine kendi portresinin işlenmesi arzusunu göstermiş, fakat sonra bunun acayıplığı kendisine belirtildiğinde bu fikrinden vazgeçmiştir. Bunun ciddi bir istekden ziyade, bu mozaikde tasvir edilen İstanbul'un kurucusu Konstantin ile Ayasofya'nın kurucusu Iustinianos arasında Ayasofya'yı ihya ettiren şahıs olarak yer almak arzusu olmalıdır.

¹² M. Kemal İnal, *Osmanlı devrinde son Sadrazâmlar*, İstanbul 1944, s. 661.

¹³ *Hadikatü'l-cevâmi* yazarı Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, H. 1179 (=1765/66) tarihli yazma mecmuasında (Topkapı Sarayı, haz. no. 1565) İstanbul hakkındaki çeşitli notları arasında Ayasofya'nın levhalarından da bahseder: 15 Rebiüevvel 1146 (=1733) de büyük yazıların tamir için indirildiklerini kayd ettikten sonra, bunların zannedildiği gibi astar'a değil semerkandî abadi kâğıt üzerine yazılmış olduklarını ve Eliflerin yirmibeş karış ölçüsünde olduğunu bildirir. Kşl. S. Ünver, *İlim ve Sanat bakımından Fatih devri notları*, I, İstanbul 1948, 9 vd. 1847 taminine kadar Ayasofya'nın bu kısımlarında çerçevesi ve biçimleri ile binanın mimarisine gayet uygun düşen dikdörtgen şekilli (herhalde Teknecizade'nin) büyük levhalar vardır (bk. Fossati, *Album*, lev. XXV), H. 1245 de Hünkârın ikinci imamı olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) tarafından yazılan sonraki yazıların yuvarlak oluşu en büyük mahzurdur. Bu sanatkâr hakkında bk. M. Kemal İnal, *Son hattatlar*, İstanbul 1955, 154-162 (bilhassa 161). Ayasofya Müze haline getirildikten sonra, bu levhaların indirilmesi için bir temayül belirmiş (kşl. "Gazette des Beaux Arts", 1935, 239) ve bu fikir Türk sanatına sevgi ve saygısı şüphe götürmeyen A. Gabriel tarafından da desteklenmiştir. Atatürk, bu levhaların "mimariyi bozuyorlar" demek suretiyle indirilmelerinin doğru olacağı düşüncesini ortaya koymuş ve levhalar az sonra indirilmiştir, bk. A. Gabriel, *Recherches d'archéologie byzantine*, "Anadolu-Revue des Etudes d'archéologie et d'histoire en Turquie" I, 1 (Paris 1951) 73. Maalesef indirildikten sonra Ayasofya'nın Hünkâr mahfili tarafındaki köşesine üst üste yığılan ve bu yüzden rütubet ve havasızlıktan çürüyen bu yazıların bir an başka camilere asılması tasarlanmış fakat kapılardan geçmeyecekleri düşünülerek bundan da cayılmıştır. Levhalar nihayet 1949 yılı sonunda tekrar yerlerine asılmıştır. Ayasofya'nın levhasız nadir resimleri için bk. "La Turquie Kema-liste" sayı 16 (Ocak 1936) 12-13'deki resimler; H. Swift, *Hagia Sophia*, New York 1940, lev. XXIII. Ayasofya'nın esas kubbesi ortasındaki yazının ise kimin eseri olduğu daha halli güç bir meseledir. Genel olarak kubbe yazısının, Ayvansaraylı

şimdi görülen yazının da yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. İçerideki diğer bazı tamirlerden başka ayrıca binanın dışı da sarı, koyu kırmızı şeritler halinde boyanmıştır. Ayasofya'da Fossati'nin yaptığı eklere gelince, bunların başında bugün görülen Hünkâr mahfeli gelmektedir. Evvelce apsisin solundaki dar geçidin içinde olan karanlık fakat duvarları çiniler ile kaplı III. Ahmed devrinde tadil edildiğini bildiğimiz küçük mahfel beğenilmediğinden, Fossati sekiz sütuna dayanan (bu sütunlardan yeşil renkli üçü Fatih camii avlusundan getirildi) bir loca şeklindeki kafesli poligonal mahfeli yapmış ve kendi kanaatine göre binanın içinde gözün yadırgamasını (!) önlemek için bunu neo-bizanten üslûbunda olmasına azami dikkat göstermiştir¹⁴. Fakat bunu yaparken, Ayasofya'nın içini süsleyen XVI. yüzyıl Türk sanatının klâsik devri taşçılık sanatının şaheserlerinden, minber, vâaz kürsüsü ve müezzin mahfeli ile tam bir tezada düştüğünü ne yazık ki farkedememiştir. Ayasofya içinde asıl bir sanat değeri gösteren bu unsurların arasında Fossati'nin hünkâr mahfeli yetersiz neo-bizanten üslûbu ile zevksiz bir özentî görünüşü ile sırtıtmaktadır. Hünkâr mahfeli son devir camilerinde moda olduğu üzere bir kasr-ı humâyun'a bağlanmıştı. Fossati'nin ifadesine göre bu kısım "saf Greko-Romen üslûbunda" olarak yapılmış ve camiin içindeki nakışları da yenilemiş ve mermer taklidi boyaları yapmış olan Antonio Fornari tarafından duvarları Mekke ve Medine'nin resimleri ile süslemişti¹⁵. Ayasofya Müzesi müdür evi olarak kullanılan bu kasr-ı Hümâyûn'un bugün orijinal şeklini biraz kaybetmiş bir halde olduğuna da Mango işaret etmektedir. Fossati bugünkü avlu girişinin sağ tarafına şimdi idare olarak kullanılan muvakkithane'yi inşa etmiş, ve tuğla minarenin de külâhın altına girlandlı bir friz ekliyerek biraz peteğini yükseltip diğerleri ile aynı uzunlukta olmasını sağlamıştır. Tamir işleri 13 temmuz 1849'da bitmiş ve bu tarihte büyük bir törenle Ayasofya açılmış¹⁶, bu olay vaktinde basılıp yetişmeyen bir hâtıra madalyası ile de ebedileştirilmiştir.

Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevâmi*, I, 4'e göre, Teknecizade İbrahim Efendi'nin elinden çıktığı kabul edilegelmektedir. Halbuki *Hadika*'daki bu kaydın kubbe yazısına değil, fakat içeride asılı olan levhalar ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bugün Ayasofya kubbesinde görülen yazı, tam göbekteki şualı motiften anlaşıldığı gibi geç devire, ondokuzuncu yüzyıl içlerine aittir. Böylece onun da Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin olması ihtimali kuvvetlenmektedir. Diğer taraftan Ayasofya'da çalışan hattatlar arasında Teberdar Mehmet Paşa oğlu, Mustafa Bey (Silâhdar) i zikretmek yerinde olur. I. Mahmud devrinde yapılan tamiri ve inşa edilen kütüphane ile şadırvanın yazılarını bu sanatkâr yazmıştır, kşl. Suyolcuzade Mehmed Necip, *Devhat-ül Küttap* (yay. Kilisli Rifat) İstanbul 1942, 121.

¹⁴ Muzaffer Sudalı, *Hünkâr mahfelleri* "İst. Teknik Üniv. Mimarlık Fak. yayını", İstanbul 1958, 71 vd. da yanlış olarak bu mahfel III. Ahmed (1703-1730) zamanına âit Lâle devri üslûbunda bir eser şeklinde gösterilmiştir.

¹⁵ Fossati'nin raporundan öğrenildiğine göre, Kasr-ı Hümâyûn için Lanzoni tarafından mozaik bir tuğra işlenmiştir. Abdülmecid'in çok beğendiği bu tuğranın halen Topkapı sarayında olduğuna burada işaret etmek isteriz.

¹⁶ Ayasofya'nın tamiri ve açılışı 2 makale halinde Adalbert de Beaumont tarafından, *Cérémonie d'inauguration de la mosquée de Sainte Sophie, restaurée par Messieurs*

Birinci kısmın 3. bölümünde Mango Fossati'nin Ayasofya mozaiklerinin desenlerinin teknik ve ölçülerini belirtmektedir. Fossati'nin eskizleri kalem desenleri ve akvarel olmak üzere iki grup teşkil etmekte, bu taslakların orijinallerinin yanlarında buldukları yerler, ölçüleri hakkında açıklamalar görülmektedir. Akvarel resimlerin bir kısmı bitirilmemiş bir halde kalmıştır. Bu akvarel resimlerin, Fossati'nin yayınlamağı tasarladığı bir album için hazırlandıkları tahmin olunmaktadır. Halbuki, daha kötü kaliteli ve fena renklendirilmiş başka bir grup (Whittemore, *Fourth Report*, pl. XXXV; ve Mango'nun kitabı, res. 92, 116, 13, 24, 78, 101, 44, 105, 26, 27, 117'de reproduksiyonları olanlar) ise yazara göre Gaspare'nin değil fakat kardeşi Giuseppe'nin elinden çıkmıştır. Bu hususta dayanağı, onlara benzeyen ve Kariye Camii mozaiklerinden birinin kopyası olan bir desenin kenarında *Joseph Fossati* imzasına rastlanmış olmasıdır. Torino'da 1890'da sergi hazırlandığında, Giuseppe, evvelce hazırlanan renkli desenleri bu sergiye gönderdikten başka, kardeşinin kalemle çizdiği krokileri de ele alarak pek üstün olmadığı anlaşılan kendi kabiliyetine göre renklendirmeğe çalışmış ve bu sırada yaşı 68'i bulmuş olduğundan, bazı renkleri fantezisinden uydurarak meydana getirmiştir. Mango'nun bu hipotezini yeter derecede inandırıcı bulduğumuzu da burada belirtmek isteriz. Gene birinci kısmın son bölümünde ise Fossati ile, Ayasofya'daki mozaiklerin desenlerini ondan ayrı olarak yayınlayan Salzenberg'in münasebetleri incelenmiştir. Başlangıçta, Ayasofya'da karşılaştığı ve eskizlerini çizdiği mozaikleri renkli olarak bir album halinde bastırmağı düşünen Gaspare Fossati, bilinmiyen bir sebepten, belki de elindeki taslakları yetersiz bulduğundan, vazgeçmiştir. 1850 yılı sonlarında tekrar Petrograd'a giden Gaspare, Rus Çarı'ndan bir aracı vasıtasıyla, Ayasofya resimlerini hazırlamak üzere altı bin ruble yardım rica ediyordu. Resimler bir yıl içinde İtalya'dan getireceği desinatörler tarafından hazırlanacaktı. Fossati bu dilekçesinde. Rusya'nın Hıristiyanlık içindeki iddialarına hitap ederek, hepsi tekrar kapatılan bu mozaiklerin kopyalarına Rus çevrelerini ilgilendirmek istiyordu. Çar'a hediye ettiği birkaç resme karşılık, sadece bir yüzük ile mükâfatlandırılan Fossati beklediği ilgiyi göremedikten başka istediği maddî yardımı da alamadı. Bu defa Fossati, mozaikleri bir tarafa bırakarak, binanın iç ve dış görünüşlerinden ibaret bir album hazırlayarak, Osmanlı devletinden yardım istedi, ve bunu herhalde alarak, Londra'da muhteşem surette yayınlanan kitabını Sultan Abdülmecid'in tuğrası ile 1852'de bastırttı. Halbuki, Prusya kralının emri ile 1848 Ocak ayında İstanbul'a gelen ve Mayıs ayına kadar burada kalarak, içinde iskele kurulu olan Ayasofya'yı istediği gibi inceleyen Wilhelm Salzenberg (1803-1887), Fossati'nin açtığı mozaiklerin desenlerini çizmiş ve bir süre sonra da bunları yayınlamağı hazırlanmıştır. Bu arada Fossati, Salzenberg'in teşebbüsünü önlemek üzere diplomatik temaslara kadar girmiş, devrin en tanınmış milletlerarası şöhrete sahip ilim adamlarından Alexander von Humboldt (1769-1859) un dahi aracılığına başvurmuş ise de kitabın baskısını önleyememiştir. Böylece günümüze kadar yüz yıldan fazla Ayasofya mozaikleri hakkında tek resim albumu

Fossati, "L'illustration" XIII (1849) 405-406 ve *Restauration de Sainte-Sophie de Constantinople, decouverte de anciennes mosaïques*, "Revue orientale et algérienne" I (1852) 160-175, de yayınlanmıştır. C. M. tarafından işaret edilen bu yazılardan ikincisini İstanbul'da bulmak ve görmek mümkün olmamıştır.

olmak şerefini Salzenberg'in kitabı muhafaza etmiştir. Fossati ile Salzenberg arasında başgösteren yarışma acı bir mücadele halini almış, neticede Prusya devletinin yardımı ile 1854'de Salzenberg'in bastırıldığı albumun önsözüne Fossati hakkında bir kaç sitayişli cümle eklenmesi, ve 16 nisan 1855'de Fossati'ye Prusya *Kızıl kartal* nişanının üçüncü sınıfının verilmesi ile mesele kapatılmıştır. Oniki gün sonra aynı nişandan bir tane de Salzenberg'e verilmiş ve böylece Fossati'nin büyük bir sevinçle ortaya koyduğu ilmi bir buluşun ilk yayınlanma şerefi Salzenberg tarafından bir bakıma *gaspedilmiştir!*¹⁷

Mango'nun kitabının ikinci kısmı (s. 23-91), Fossati'nin Ayasofya ile ilgili resimlerinin tam bir listesi ve bunların tahliline ayrılmıştır. Fossati'nin desenlerinin bazılarının asılları bugüne kadar meydana çıkarılmış, bazılarının ise nerelerde olması gerektiği kesin olarak bilinmektedir. Fakat bazıları da vardır ki, desenlerin yanlarındaki notlar yetersiz olduğundan yerleri anlaşılamamaktadır. Nitekim Fossati, Ayasofya'nın açılış töreninden iki gün önce 11 temmuz'da bulunan ve "fakirler kapısı" (*porta dei fakir* veya *Antico vestibolo ove orano i fakirs*) üzerindeki bir mozağın eskizini bırakmıştır. Mango bütün ihtimalleri gözönünde tutarak, *fakirler kapısı* ve vestibülünün ancak *Meyyit kapısı* olarak bilinen ve Sultanahmet çeşmesine nazır kapı olabileceğini (önünde musalla taşı olarak kullanılan iki sütun başlığı duran) ileri sürmektedir. Bugün burada bir mozaik kalıntısına dair bir iz görülmemektedir. Fossati'nin *fakirler kapısı*'ndan neyi kastettiğini anlamak mümkün olmuyor. Ancak, böyle bir kapıyı Ayasofya *aşhane-imarati*'nin bulunduğu cihette aramanın belki daha doğru olacağı bir ihtimal olarak hatırıma gelmektedir. Ayrıca, bütün açılış töreninin önünde cereyan etmesine 2 gün kala Meyyit kapısında henüz daha sıvaların indirilmesine başlanmasına ihtimal verilemez. Yukarı galerilerden güney tarafta-kinde, kubbeli tonozlu iki bölmeden ileridekinde (doğudakine) bir Pantokrator İsa kompozisyonu, geridekinde (batıdakine) bir Pentekost tasviri bulunduğu gene Fossati'nin resimlerinden anlaşılmaktadır. Ancak bunlardan Loos'un deseninde tamam halde olan birincisinin bazı parçalarının bugün durduğu anlaşılmaktadır. Diğeri ise gene 1710'da tam bir halde iken, Fossati bunun ancak bazı kalıntılarını görebilmiş, Salzenberg ise bu mozağın bir restitüsyonunu yayınlamıştır (lev. XXXI). Henüz bu kompozisyonların bulunduğu saha açılmamıştır. Gene güney cihetindeki galeriye açılan bir kapı ile içine geçilen, güneydeki payandanın içindeki Fossati'nin tamirine kadar kapısı örtülü olan küçük şapelde (Fetih sırasında âyin yapan rahibin içinde kaybolduğu iddia edilen yer) mozaikler bulunduğunu Patrik Konstantios ile Salzenberg haber vermekte iseler de, Fossati çok karanlık olan bu şapeldeki mozaiklerin desenini çizmemiş, ve hattâ Konstantios'a göre buradaki mozaik kübleri sökülerek başka yerlerin yamanmasında kullanılmıştır¹⁸. Bugün bu ufak höcrenin

¹⁷ Salzenberg ve Ayasofya'daki çalışmalarının hikâyesi, Mango'nun da işaret ettiği gibi küçük bir makalede anlatılmaktadır, bk. W. Pollack, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel von W. Salzenberg, Geschichte eines Architektur Werks*, "Römische Quartalschrift" XLIX (1954) 243-250, Aşağıda not 29'da belirttiğimiz gibi, Fossati ve İstanbul'daki faaliyeti hakkında hazırladığımız araştırmada bu hususta geniş ölçüde bilgi verilecektir.

¹⁸ Bunu, Th. M. Aristokles, *Konstantiou I Biographia kai syngraphai* . . . , İstanbul 1866, 403'den öğrenmek mümkün oluyor. Bu parça, C. M. tarafından İngilizceye çevrilerek aynen alınmıştır, kşl. 135.

apsisinde ve kemerinin iki yanında hayli harap durumda üç figür bulunmaktadır. Narthex'in üzerinde uzanan batı galerisinde ise bugün en ufak mozaik kalıntısı yoktur. 1957-58 yıllarında bu kısmın bütün sıvası, Fossati tarafından yaptırılan nakışlar ile birlikte indirilerek beyaz renkte olmak üzere badana edilmiştir. Bu kısmın tavanını teşkil eden muazzam beşik tonozun sathının evvelce mozaik kaplı olduğu, Loos'un iki resminden anlaşılmaktadır. Fossati tarafından yapılan nakışları, ana motifi, genel çizgileri ile burada eskiden mevcut tezyini mozaiklerden ilham alındığını göstermektedir. Bu galerinin güney duvarında kapı üstündeki alınlık içinde de bir madalyon ortasında mozaikden bir haç olduğu bilinmektedir.^{18a} Fossati'nin desenleri arasında bu mozaik haçın bir resmi vardır. Bunun bir eşi de karşı duvarın alınlığında bulunuyordu. Bu galerinin ucunda ve bugünkü giriş dehlizinin üzerinde bulunan iki odadan ilkinde ise, üzerleri hiçbir zaman örtülmemiş bir takım harap mozaikler bulunmuştur. Kapının üzerinde bir *Deisis* kompozisyonu (Ioannes harap-tır), tonozlarda ise büst halinde Havariler ve patriklerin resimleri vardır. Bunun yanındaki galeriye çıkan rampanın üstüne isabet eden odada sadece tezyini mozaikler ile karşılaşılmıştır. Mango her nedense bu odalardaki mozaiklerin resimlerini vermemektedir. Fossati, Kuzeydeki galeride ise İmparator Alexandros'un bir mozaik portresi olduğunu eskizlerinde göstermişti. 1958' de bu mozaik mükemmel bir vaziyette bulunmuştur. Loos'un bir resminde görüldüğü gibi, bu galerinin de ortasındaki iki kubbeli tonozun sathları, karşı tarafta olduğu gibi birer büyük kompozisyon ile süslü olmalı idi. Loos'un resminde bu kompozisyonlardan ancak bir tanesinin İsa'nın vaftizi sahnesi olduğu anlaşılmaktadır. Palaiologos'lar devrine ait olan bu mozaikler belki de II. Andonikos'un 1317'den az sonra yaptırdığı tamirler sırasında yapılmıştı. Fossati bu sahnelerden hiç bahsetmemekte, ve Mango da bunların bugün hâlâ durup durmadıkları hakkında bir tahmin yürütmemektedir. Büyük kubbeyi taşıyan büyük kemerlerden kuzey ve güneydekilerin içindeki pencereci *tympanon* duvarlarında sıralanan dinî beyaz elbiseli bir takım piskopos resimlerinin kopyaları Fossati ve Salzenberg tarafından çizilmiştir. Amerikan Bizans Enstitüsü, ancak kuzey *tympanon*'daki üç figürü ortaya çıkarmış ve diğerlerinin harap olduğu neticesine varmıştır. Kuzey *tympanon*'un en alt sıra pencerelerinin başlarında ise birer Peygamber tasviri olduğu Fossati'nin desenlerinden anlaşılmaktadır. Fossati bunlardan İshaya'nın kopyasını çizmiştir. Bunların altlarında olan yuvarlak çerçeve içinde monogram halinde yazılardan bir tanesi son yıllarda meydana çıkarılmıştır. Bu monogram serisi tamamlanabildiği takdirde Mango'nun kanaatine göre, Ayasofya'nın bu kısmındaki mozaikleri yaptıran İmparatorun adını bulmak belki mümkün olacaktır. Mango bugün bunların hâlâ durduklarından şüphe etmektedir. Fakat bunların mevcut olup olmadıkları hakkında kesin bir iddiada bulunmadıktan başka bu hususta bir araştırma yapıp yapılmadığına dair de birşey söylememektedir. Aynı şeyler, bazı parçaları Fossati ile Salzenberg tarafından tesbit olunan, *tympanon* duvarındaki pencerelerin aralarında ufki olarak uzanan mozaikden yapılmış uzun yazı

^{18a} Loos'un iki ayrı deseninde bu kısmın tonozunu süsleyen motifleri ayrı ayrı şekillerde olarak çizmesi, gayet haklı olarak bir şüphenin doğmasına yol açmaktadır. Ressamın aynı yeri tasvir eden iki resimde bu tezyinatı niçin farklı çizdiği şimdiki halde aydınlanmağa muhtaç bir meseledir.

frizleri için de söylenebilir. Bu yazıların tam metinleri, Mercati tarafından suretleri eski bâzı elyazmalarında bulunmak suretiyle tesbit olunmuştur.

İstanbul'da 1343-44 yıllarında vukua gelen şiddetli depremler sonunda Aya-sofya hayli zarar görmüş ve nihayet 19 Mayıs 1346'da doğudaki büyük kemer, o taraftaki yarım kubbe ile birlikte, güney-doğu pandantifinin tamamını, kuzey-doğu pandantifinin yarısını da sürükliyerek, ana kubbenin de üçte biri, yâni 13 kaburga ile birlikte çökmüştür. Tamire derhal girişilmiş, ortak İmparator durumunda olan İoannes V ile İoannes VI Kantakuzenos tarafından inşaat yaptırılmış ve 1354-55 yıllarında bu kısımlar yeniden mozaikler ile süslenmiştir. Doğu cihetindeki büyük kemerin iç sathını süsleyen mozaik resimler 18. yüzyıla kadar üzerleri kapatılmamış bir halde durduklarından seyyahlar tarafından görülmüş hattâ resimleri yapılmıştır¹⁹. Burada tam ortada, *Hetimasia* (Kutsal taht) bulunuyor, kemerin kuzeyindeki sathında yukarıda *orans* vaziyetinde Meryem, aşağıda ise İmparator İoannes V Palaiologos'un gene ayakta bir portresi yer alıyordu. Karşıda, yukarıda İoannes Prodromos vardı. Alttaki figür ise bilinmemektedir. Kemerin alt kenarında kuzeyde ayrıca iki kartal ile beş satırlık bir de yazı vardı ki bunun Romanos III (1028-1034) adına bir kitabe olduğu Mercati tarafından tesbit olunmuştur. Böylece bu büyük kemerin bir defa Romanos devrinde tamir gördüğü, sonra 1345'de bu kitabenin üstünden itibaren bir defa daha yıkıldığı neticesi çıkarılmaktadır. Kutsal taht, Meryem, İoannes ve İmparator İoannes'in mozaik resimlerinin Fossati tarafından yapılan kopyaları mevcut olmakla beraber bugün bunların hâlâ durup durmadıklarını bilmiyoruz. Bu mozaik'in bulunması münasebeti ile cereyan eden bir konuşma ve Sultan Abdülmecid'in zarif bir nüktesini de burada tekrarlamak isteriz. Apsis cihetindeki büyük kemerde Bizans İmparatoru İoannes Palaiologos'un portresi bulunduğu günlerde, Ayasofya'yı ziyaret eden Abdülmecid, bu resmi hayretle seyredip, kime ait olduğunu öğrenince, şu sözü söyler: "Bir Palaiologos'dan henüz kurtulmuşuk ki ortaya bir yenisi çıktı". Bellinzona arşivindeki 1339 sayılı fransızca rapor suretinde, Fossati bu olayı anlatır ve bu surette Hünkârın o günlerde sürgün edilmiş aynı addaki bir hekimi kast ettiğini bildirir (s. 114). Fossati sonra bu paragrafın üzerini çizmiş ve herhalde raporunun esas nüshasından da çıkarmıştır. Bu nokteye sebep olan olayın tafsilâtını, başka yerlerden öğrenmek mümkün olmaktadır. Sir A. Henry Layard hâtırâtında bu olayı geniş ölçüde anlatır. Onun yazdığına göre Hariciye nezaretinde müsteşar olan Mümtaz Efendi'nin güzelliği ile tanınmış eşi, Boğaziçi'ndeki yalısından, kendisini denize atmak suretiyle intihara teşebbüs etmiş, kurtarılmış ve bir Rum hekimi ile aralarında bir münasebet olduğu ortaya çıkmıştır. Adı Palaiologos olan hekim Ege denizindeki adalardan birine sürülmüş, kadını ise bir daha gören olmamıştır²⁰. Böylece Fossati'nin naklettiği sözün esasının, o devrin İstanbul'unun bir âile trajedisine dayandığı ve bunun Abdülmecid'i

¹⁹ Ayasofya mozaiklerinin tamamen kapatılmasının 18. yüzyıl ortalarından sonra olduğunu evvelce ufak bir yazımda belirtmiştim, bk. *Ayasofya mozaikleri ve Thomas Whittemore*, "T. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni" sayı 113 (1951) 5-6; ayrıca bk. S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 14.

²⁰ Sir A. Henry Layard, *Autobiography and Letters*. . . . (yay. W. Bruce) London 1903, II, 96-97.

ne kadar bezdirdiğini göstermektedir. Batıdaki büyük kemerde ise ortada bir madalyon halinde Meryem ile iki yanında ayakta olarak Havvarilerden Petrus ve Paulus tasvirleri bulunuyordu. Bu figürlerin resimleri de Salzenberg'in albümünde görülebildikten başka Fossati'de resimlerini renkli olarak yapmıştır. Ancak garip olan husus şudur ki, birinin tamam olarak belirttiği bazı kısımlar diğerinde noksandır (meselâ Paulus'un ve İsa'nın yüzleri). Mango belki bu mozağin Fossati tarafından resmi yapıldıktan, fakat Salzenberg'in çalışmasından önce kendiliğinden dökülmüş olabileceğini bir tahmin olarak ileri sürmektedir. Ayrıca 1894 depreminde bu kemerin sıvaları döküldüğünden Meryem tasviri bir defa daha ortaya çıkmış, fakat kemerin durumu fena olduğundan bu mozaik tamamen indirilerek, burası tamir edilip yeniden sıvanmıştır.

Apsis yarım kubbesindeki kucağında İsa bulunan tahtta oturur vaziyetteki Theotokos-Meryem bugün ortaya çıkarılmış bulunuyor. Halbuki Fossati'nin bu kompozisyonu aksettiren resimleri renk ve çizgi bakımından hakikate uymamaktadır. Apsis yarım kubbesine komşu büyük tonozun sathında iki alt ucunda görülen ayakta birer başmelek tasvirinden bugün bir tanesi nisbeten tamam bir halde diğerinin ise sadece ayakları kalmış haldedir. Fossati'nin evraki arasında bu figürlerin kopyalarına rastlanmamıştır. Halbuki, Ayasofya cami haline getirildikten sonra uzun yüzyıllar gerek ortadaki Meryem'in gerek bu meleklerin tamam bir halde açık olarak durdukları Grelot ve Loos'un resimlerinden anlaşılmaktadır.

Gene Loos'un çizdiği resimden ve seyyahların ifadelerinden anlaşıldığına göre, pantantiflerdeki dört büyük melekden (*hexapteryga*) batıdaki iki tanesinin 1710'dan da evvel ortadan yok oldukları anlaşılmaktadır. Fossati, tamir sırasında bunları fresko olarak taklit etmiş ve kanatların ortasındaki suratları yıldız biçiminde birer yıldızlı madalyon ile kapatmıştır. Mango son olarak da ana kubbenin ortasını süsleyen kompozisyon üzerinde durmaktadır. Genel olarak evvelce burada muazzam bir Pantokrator İsa tasviri olduğu kabul edilegelmektedir. Halbuki esasında, Paulos Silentarios'dan öğrenildiğine göre burada gayet büyük bir madalyon içinde bir haç vardı. Ancak dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Ayasofya yeniden mozaikler ile süslendiğinde, burası bir Pantokrator ile süslenmiştir. Bu da 1346'da tahrip olduğundan 1355'den az sonra buraya tekrar bir Pantokrator mozaiği işlenmiştir ki Nikephoros Gregoras'da bunun bir tasviri ile ölçüleri vardır. Fetihden sonra, hiç değilse 1652'e kadar duran bu mozaik İsa tasvirinin, bu yıllarda sadece yüzü kapatılmış idi. Grelot 1672'de bu resmi artık görememiştir. Yalnız şu var ki, kubbenin ortası beyaz badana ile kapatılmış olmakla beraber burayı herhangi bir kubbe yazısı ile süslemek henüz düşünülmemiştir. Bazı hattatların camide yazılar tertipledikleri bilinmekle beraber, Mango bu yazıların camiye süsleyen diğer levhalar olduklarını muhtemel görmektedir. Bugün görülen ve belki hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılan kubbe yazısının altında bir mozağin bulunup bulunmadığına dair Fossati ve Salzenberg'den de kesin bir şey öğrenmek kabil olmadığına göre bu hususta bir neticeye ulaşmak mümkün olamamaktadır.

Mango kitabının netice kısmında (s. 93-101), Ayasofya'nın Iustinianos devrinde yapıldığında içini süsleyen mozaikler arasında figürlü olanlara dair hiçbir bilgi bulunmadığını, yalnız kubbeye büyük bir haç olduğunu, II. Iustinianos (565-578) devrinde kilisenin figürlü kompozisyonlar ile süslenmiş olacağına dair vaktiyle A.

Heisenberg tarafından ortaya atılan iddianın da yetersiz olduğunu işaret ettikten sonra, İkonoklast öncesi devre ait yegâne figürlü mozaığın güney tarafındaki rampanın üstündeki odadaki olduğunu belirtmektedir. İkonoklast cereyanından sonra Ayasofya'nın tekrar resimlendirilmesine İmparator Basileios (867-886) tarafından başlanmış ve Mango'nun görüşüne göre muhtelif panolar muhtelif yıllarda meydana getirilmiş ve bu ilk programlı süsleme Alexandros (912-13) zamanına kadar sürmüştür. Daha sonraları XI. yüzyılda münferit panolar ilâve edilmiştir (Deisis, İmparator panoları v. s.). Bu arada depremde bozulan bazı mozaiklerin de yerlerine aynı kompozisyonda yenileri yapılmış olmalıdır (Batı kemerindekiler veya ana kubbedeki Pantokrator gibi). Fakat 1355'de başka bir depremden sonra yapılan mozaikler ise yeni ve değişik prensiplere göre işlenmiştir.

Yazar, bu netice kısmında son olarak başlıcaları tesbit edilen Ayasofya mozaiklerinin Fetihden sonraki encamlarını araştırmaktadır. Burada ilk olarak üzerinde durduğu husus şudur ki: Ayasofya 1453'de Fetihden sonra cami haline getirildiğinde mozaiklerin üstleri örtülmemiştir²¹. Benim de vaktiyle ileri sürerek bazı seyahatnamelerin yardımı ile safhalarını ortaya koymağa çalıştığım bu hususu, Mango etrafı surette ele almağı kitabının sonundaki eklerin ikincisine bırakmaktadır. Mango'ya göre, *tympanon* duvarındakiler 1573'de Sinan'ın tamirleri sırasında kapatılmış kubbedeki Pantokrator'un suratı belki 1580-92, belki de 1630'dan önce kapatılmış olmakla beraber, tamamı ancak 1672'de örtülmüştür. Geri kalan mozaiklerin hemen hemen hepsi 1710'da açık iken 1750'ye doğru badana ile kapatılmıştır. Tek istisna pandantiflerdeki serafimlerdir. Doğu kemerindeki bazı mozaikler ile III. Romanos'un yazısı ise 1801'de halâ görülebiliyordu. Şu halde mozaikler çok uzun süre açıkta kaldıklarına göre Mango bunlar hakkında seyyahların verdikleri bilgilerin azlığının sebebini sormaktadır. Haklı olarak gösterdiği esas sebep, seyyahların Bizans resim sanatına karşı ilgisiz oluşlarıdır. Batı, Ortaçağ sanatına ilgilenmeğe başladığında ise artık Ayasofya mozaikleri görülemez durumda idiler. Şurası muhakkak ki, Ayasofya mozaikleri tahrip niyetiyle hiç bir surette zarar görmemişlerdir. Fakat 18. yüzyıldan günümüze kadar elle erişilebilecek durumda olan mozaikler bahşiş karşılığında, müstahdem tarafından zaman zaman sökülerek tane halinde, yabancılara verilmiştir²². Fakat, bu arada Fossati'nin de bazı mozaiklerin eksik kısımlarını ta-

²¹ İstanbul tarihi ve Bizans eserleri ile uğraşanların kolaylıkla öğrenebildikleri bu husus ne yazık ki ilim adamları tarafından garip bir inatla tahrif edilmektedir. Bu bakımdan en son misal olarak, L. Budde, *Das Alexander-Mosaik der Ayasofya*, "Deutsche Türkische Gesellschaft-Mitteilungen" Heft 50 (März 1963) 3, 1 gösterebiliriz.

²² Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam 1785, I, 196; da bahsettiği bu tahrip, Th. Gautier, *Constantinople*, Paris 1853, 273 (1918 baskısında), de anlatılmış, fakat Gautier izdirap duyduğu bu tahribi, bir avuç mozaiği satın almak suretiyle teşvikden de kendisini alamamıştır. XIX. yüzyılda Ayasofya'nın mozaiklerinin, küçük taneleri sökülüyor, bunlar yabancılara avuç avuç, bahşiş karşılığında veriliyor veya bunlardan gene yabancılara satılmak üzere hâtura eşyaları yapılıyordu. Kşl. J. Auldjo, *Journal of a visit to Constantinople and some of the Greek Islands in the spring and summer of 1833*, London 1835, 185; Ch. Rolland, *La Turquie*

mamlamak için galerideki şapelde bulunan mozaiklerin malzemesinden faydalandığı bilinir. Mango son bir sual daha sormaktadır: Fossati'nin gördüğü hattâ resimlerini yaptığı birçok mozaik sonra ne olmuştur? Fossati'nin tamirinden bu yana Ayasofya'nın gördüğü en büyük zarar 10 Temmuz 1894 depreminde olmuştur. Bu depremin binada ne gibi zararlara sebep olduğu, yazarın da haklı olarak hayret ettiği gibi, hemen hemen hiç bilinmemektedir²³. Halbuki bu tarihlerde artık İstanbul'da Bizans sanatı ile yakından uğraşan hayli ilim adamı bulunuyordu. Bu olaydan sonra tamir gören sıvalar çok açık portakal sarısı rengi ile Fossati devri sıvasının koyu hardal kahverengi kısımlarından ayırd edilebilmektedir²⁴.

Kitabın iki ek bölümünden birincisi (s. 105-116) Fossati arşivindeki, Ayasofya mozaiklerinin listeleri ile, Fossati'nin Ayasofya hakkındaki raporlarının suretlerini ihtiva etmektedir. Bunlardan sonuncu vesikada Fossati'nin Ayasofya'da yaptığı işler yukarıda özetlediğimiz esaslara göre etraflı şekilde anlatılmaktadır. İkinci ek ise (s. 117-140) çok enteresan bir malzeme koleksiyonudur. Burada 1453 den itibaren, Ayasofya mozaikleri hakkında bilgi veren seyyahların o satırlarını aynen almak suretiyle bir derleme meydana getirilmiştir. Yazar, İstanbul ve Ayasofya'dan bahseden bütün seyahatnâmelerin gözden geçirilmesinin bir ömür istediğini belirterek, J. Ebersolt'un *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant* (Paris 1918) ın rehberliği

contemporaine, hommes et choses, etudes sur l'Orient, Paris 1854-247-248; ayrıca bk. H. Zschokke, *Konstantinopel, Eine Fahrt nach dem Goldenen Horn*, Würzburg 1884, 70'de de galerideki mozaiklerin müstahdem tarafından tahribinden şikâyet edilir.

²³ Bu deprem hakkında resimli bir yazı, "The Graphic" no. 1286 (4. August 1894) 137, de yayınlanmıştır. Bunda Ayasofya'dan hiç bahsedilmemesine karşılık, Kariye camii mozaiklerinin zarar gördüğü belirtilmiştir. İçerideki zararlar hakkında çok müphem bir bilgi, E. Giraud'nun, "Bulletin de la Chambre de Commerce française de Constantinople" deki yazısında verilmiş ve bu yazı şu eserde aynen tekrarlanmıştır, Des Godins de Souhesmes, *Turcs et Levantins*, Paris 1896, 309. Ayasofya'nın 1894'de ne gibi zararlar gördüğü hakkında muhakkak ki resmî vesikalar vardır. Birgün bunlar bulunduğunda belki bazı meseleler halledilecektir. Yalnız 1911 yılında Evkaf nezareti tarafından Ayasofya'nın tamiri için teşebbüse geçildiği ve bunun için de, milletlerarası bir komisyonun kurulduğu bilinir. Çok sonraları İstanbul'un imar plânlarını çizmek üzere şehircilik mütehassısı olarak gelen H. Prost (fransız), Venedik'de San Marco'yu tamir eden Marangoni (italyan) ve Jackson (ingiliz) den ibaret olan komisyona bir de almanın katılması uygun görülmüştür. Marangoni, raporunu vermiş, Prost ise daha 1905-07 de hassas rölöveler çizmiştir. Bu mimarlar binadaki sakatlıkların nerede olduğunu aralarında fikir birliği olmaksızın tesbite çalışmışlardır. Bu hususta kısa bir haber olarak bk. A. Raymund, *La mosquée de Sainte Sophie*, "Génie civil Ottoman, Organe mensuel illustré, technique et industriel des travaux publics dans l'Empire Ottoman" I, no. 2 11 B (Ağustos 1911) 1 ve 6. Prost'un Ayasofya'daki çalışmaları hakkında bk. Académie d'architecture, *L'oeuvre de Henri Prost, Architecture et urbanisme*, Paris tz. (1961 ?) 14 ved. ve 209.

²⁴ Ayasofya'da Cumhuriyet devrindeki bazı tehlikeli çatlaklar hakkında bk. "The Illustrated London News" (28 May 1927) 954.

altında görebildiği seyyahatnâmelerin Ayasofya mozaikleri ile ilgili parçalarını vermektedir. Ayasofya mozaiklerine dair seyyahların verdikleri notlar, evvelce M. İ. Nomidis (=MISN takma adı ile) tarafından *Ta mosaika tes Hagias Sophias*, İstanbul-Galata 1938 adlı kitapta derlenmiş bulunuyordu. Ancak Nomidis'in burada tamamen Ebersolt'un adlarını verdiği seyyahlara bağlı kalmış olmasına karşılık, Mango pek az veya hiç tanınmamış birçok seyyahların da hâtıratlarını incelemek suretiyle yepyeni bir derleme meydana getirmiştir. Her şeye rağmen böyle bir seyahatnâmeler antolojisine muhakkak ki daima yeni ilâveler yapmak kabildir. Nitekim, 1537'de ilk Fransız elçisi Jean de La Forest ile İstanbul'a gelen Bertrand de la Borderie'nin ilk baskısı 1542'de yapılan *Discours du voyage de Constantinople envoyé dudit lieu d'une damoysselle françoise* adlı manzum seyahatnamesinde, sadece suratları kapatılmış olan mozaiklerden bahsedilir²⁵:

D'or marqueté à la vray Moysaique:
En divers lieux peinte de beaux images,
Dont les Turcs ont effacé les visages:
Ne pouvans veoir, n'y souffrir pourtraicture
De ce qui est product par la Nature.

Gene 16. yüzyıl seyyahlarından burada hatırmıza gelen şu isimleri de bu Ayasofya "antoloji" sine belki eklemek yerinde olacaktır. III. Murad devrinde 1589'da Marok'dan elçi olarak İstanbul'a gelen Ebu-el Hasan Ali bin Mohammed et-Tamgruti'nin *En Nafhat-ül mısıkya fi sefaret et-Turkiya* adlı sefaretnâmesinde de Ayasofya mozaiklerinin bahsi geçer, ve büyük bir haçtan başka, mozaikle işlenmiş Cebrail, Mikhael, Azrail ve İsrail resimlerinden (pandantiflerdeki serafimler olacak), bazı peygamber, Merym, ve İsa tasvirleri gördüğünü yazar²⁶. 1579'da İstanbul'a gelen Carlier de Pinon da, Ayasofya'da mozaikler bulunduğuna işaret etmekle beraber bunlar hakkında izahat vermez²⁷. Polonya'lı Simeon'da Ayasofya mozaiklerinden kısaca bahseder²⁸. Mango'nun Fossati'nin İsviçre'deki arşivine dayanmakla beraber, Loos'un şimdîye kadar bilinmiyen resimlerini de ortaya koyan bu araştırması, Bi-

²⁵ Cl. Dana Rouillard, *The Turk in French history, thought and litterature (1520-1660)*, Paris tz. 607 vd.

²⁶ *Relation d'une ambassade marocaine en Turquie 1589-1591* (çev. H. de Castries) Paris 1929, 53, bu seyahatnamenin bir özeti için bk. S. Eyice, *Onaltıncı asırda İstanbul'da Fas'lı bir seyyah*, "Türk Yurdu" no. 253 (1956) 623 vd. Bu sefaretnâme ayrıca, 1960 yılında "Dünya" gazetesinde tefrika edilmiştir.

²⁷ Carlier de Pinon, *Voyage en Orient* (yay. E. Blochet) Paris 1920, 76 vd.

²⁸ Onyedinci yüzyıl başlarında İstanbul'a gelen Ermeni Simeon'un seyahatnâmesinde de Ayasofya'da "izleri farkedilen" resimlerden bahsediliyor. Bunların üzerlerinde ince bir badana tabakası olan mozaikler olduğu tahmin edilir. Simeon bir kapı üstünde İsa ve Oniki havari tasviri bulunduğuna da işaret eder, kşl. H. D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964, 5.

zans sanatının en büyük ve muhteşem eseri olan Ayasofya'nın mozaiklerini bize bütün şümülü ile tanıtmaktadır. Bu güzel ve doyurucu kitap bu konu hakkında şimdiki halde toplanabilecek belli başlı bütün malzemeyi tenkitli bir şekilde bir araya getirmiş bulunmaktadır. Hiç şüphesiz ücra bazı koleksiyonlarda ve ihmal edilmiş yazılı kaynaklarda bu konuya faydalı olabilecek daha bilgilere, yeni malzemeye rastlanacaktır. Mango'nun bu etüdü, yeni çıkacak bilgilerin değerlendirilmesini daha kolaylaştıracığı muhakkaktır. Eski Türk hayatında özel bir değer ve önemi olan Ayasofya'nın, geçen yüzyılın yabancı "turist rehberleri" nin kasitli izahları ile Batı ilim âlemine Türklerin bu bina karşısındaki tutumunun ne kadar aldatıcı bir şekilde aksettirildiği malumdur. Bu kitap, Ayasofya'nın mozaiklerinin uzun yüzyıllar açıkta tutan eski Türk hoşgörülüğünü belirttikten başka hiç bir surette kasitli bir tahribin meydana getirilmediğini, hattâ aksine koruyucu tedbirler için ne derece çalışıldığını açık olarak ortaya koymaktadır. Çok yaşlı ve statik bakımdan tamamen oturmamış bir binada tabii hâdiselerin meydana getirdiği tahribatı ise normal karşılamak gerekir. Ancak, yıllarca evvel iki yazımızda belirttiğimiz bir hususa burada bir defa daha dönmekten kendimizi alamıyacağız. 1453'de cami haline getirilen Ayasofya'da geçmiş devrin ve inancın hâtıralarına ne kadar saygı gösterdiğimiz ortadadır ve bellidir. Mango'nun kitabı bunun bir defa daha teyididir. Halbuki, Balkan harbinden pek az önce yıllarca süren masraflı bir tamiri henüz bitmiş bir halde elimizden çıkan Selânik Ayasofya'sının, binaya ayrı bir güzellik veren ve on altıncı yüzyıla âit âbidevi son cemaatyeri revakı, bundan on-onbeş yıl evvel hiç bir iz kalmamacasına ortadan kaldırıldıktan başka, yine on altıncı yüzyıl Türk taşçılık sanatının şaheseri olan minber, kürsü ve müezzin mahfeli parçalanmış ve ortadan kaldırılmış, yalnız müezzin mahfelinin üst kısmı, sütunları kesilip güdük bir şekle sokulduktan sonra bahçede toprağa gömülüp içine de toprak doldurularak çiçek tarhı hâline getirilmiştir. Bugün Selânik Ayasofya'sının bahçe kapısının sol tarafında evvelce müezzin mahfeli olan çiçek tarhı görülebilir.

Diğer taraftan, geçen yüzyıl İstanbul'unun mimarisinde faal bir rolü olan Fossati adı da âdeta efsane hâlinde çıkararak müspet bir şekilde, bu eser sayesinde tanınmaktadır²⁹. Bu kitabın yayınlanması ile, İstanbul etüdlerine ve aynı zamanda başlıbaşına bir kütüphane teşkil edecek kadar zengin olan Ayasofya'ya dair kitaplar

²⁹ Bu tenkit-tahlil yazımızı hazırladıktan sonra Fossati hakkındaki araştırmalarımızı derinleştirdiğimizde, gerek Ayasofya'nın tamiri, gerek Darülfünun'un yapılması, gerek ise, Fossati'nin İstanbul'daki başka binaları hakkında arşiv vesikaları ile karşılaştık. Tesbit edebildiğimiz kadar, Fossati'nin yaptığı binaların eski ve şimdiki resimlerini ve plânlarını da toplayınca, Fossati'nin İstanbul'daki faaliyeti hakkında hayli kabarık bir malzeme yığını meydana gelmiş oldu. Ne olursa olsun, Bellinzona'daki Fossati arşivi bir defa gözden geçirilmedikçe bu hususda tam bir etüd ortaya koymanın güçlüğüne düşünerek, şimdilik bu malzemeyi, bu tenkit-tahlil yazımızın çerçevesi içine almadık. *Mimar Gaspare Fossati'nin İstanbul'daki faaliyeti* başlığı altında yayınlamağı tasarladığımız bu araştırmamızı, yakın bir gelecekte Bellinzona arşivini görmek fırsatını elde edemediğimiz takdirde, eksik hâli ile bir *Contribution* olarak yayınlamağı kararlı bulunuyoruz.

serisine sadece bir yenisi katılmakla kalmıyor, merak uyandıran bir problemin etraflı bir açıklaması da ortaya konulmuş bulunmaktadır. Rahat okunur, kolay başvurulabilir bir tertibe sahip olan bu istifadeli yayının, Ayasofya³⁰ ve Bizans sanatına ilgi duyan her kimsenin elinin altında bulunması muhakkak ki elzemdir.

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

³⁰ Ayasofya'nın Atatürk tarafından müze haline getirilmesinin kararlaştırılması, Abidin Özmen tarafından Ayasofya Hâtıra defterine tafsilatı ile yazılmıştır. Bu karar bir akşam Atatürk'ün sofrasında verilmiş ve Özmen bu tasarımı ertesi gün yazı ile Başbakanlığa bildirmiştir. Başbakanlıktan Vakıflar'a havale edilen evrak 24 Kasım 1934'de Bakanlar Kurulundan çıkmış ve 1 Şubat 1935'de Ayasofya Müzesi resmen açılmış, aynı ay içerisinde Atatürk yeni müzeyi ziyaret etmiştir, kşl. *Aynı tarihi* (Ankara 1935) No. 14, 18; "Cumhuriyet", 1 Şubat 1935; G. Jaeschke, *Die Türkei in den Jahren 1935-1941*, Leipzig 1943, 2; aynı yazarın Ayasofya'nın müze yapılmasına sebep olarak 1931 tarihli bir kanunu göstermesi kanaatimizce yersizdir, bk. G. Jaeschke, *Zur Krisis des Islams in der Türkei*, şu kitapda *Beitrage zur Arabistik, Semistik und Islamwissenschaften*, Leipzig 1944, 524.

